

In de Friese gemeente Dantumadeel, net even ten zuiden van Dokkum, ontmoeten de drie hoofdlandschappen van Friesland elkaar: de wouden (zand), het lage midden (veen), en de kleistreek.

Deze natuurlijke variatie gaat gepaard met een rijke okkupa-tiegeschiedenis, die eveneens zijn sporen achtergelaten heeft: samen maken ze de voormalige grietenij Dantuma-deel tot een uiterst boeiend gebied.

FOTO: JAN ABRAHAMSE

Dokkumer Ee ten noorden van Sijbrandahuis

DANTUMADEEL

*op de grens van zand,
veen en klei*

Truus Vermeer

De grenzen van de huidige gemeente stammen rechtstreeks af van het 13e eeuwse rechtsgebied Dantumadeel (de grietenij), waar in de 14e eeuw Kollumerland van afgesplitst werd.

De kern ervan wordt gevormd door de z.g. 'Dokkumer wouden', de dorpen Rinsumageest, Damwoude (vroeger Akkerwoude, Murmerwoude en Dantumawoude), Wouterswoude en Driesum. De Dokkumer wouden liggen op een oost-west lopende pleistocene zandrug die de noordelijkste uitloper vormt van het Drents plateau. Dat wil zeggen, de noordelijkste plek waar dit zand aan de oppervlakte komt. De ondergrond van het totale gebied wordt door pleistoceen zand gevormd. Nadat dit zand (grondmorene) in de laatste twee ijstijden afgezet was, is onder warmer en vochtiger omstandigheden veen gevormd, naar men veronderstelt vanuit de kust landinwaarts, allereerst op de laagste delen van de zandondergrond. In Dantumadeel dus vanuit het noorden. In het lage westelijk deel van het gebied drong het veen het verst op: tot aan de hogere zandrug waarop nu Veenwouden ligt. Bij een verdere stijging van de zeespiegel werd een groot deel van dit laagveen op zijn beurt

bedekt met klei; de kleilaag is in het noorden het dikst en neemt in zuidelijke richting af. Daarmee kwam (zeer in het kort) de huidige driedeling zand, veen, klei tot stand.

Terpen

Waarschijnlijk is de kleistreek het vroegst bewoonde gebied. Hier was al ruim voor het begin van de jaartelling sprake van permanente bewoning en hier vindt men dan ook verweg het oudste kultuurlandschap: terpen en resten daarvan, een onregelmatige blokverkaveling en een grillig verloop van wegen en waterlopen. Kleine hoogteverschillen veroorzaakt door vroegere kreken en ruggen. Volgens de terpenatlas van Halbertsma zijn er 12 terpen in Dantumadeel geweest, waarvan er vier tot op heden als woonplaats zijn blijven bestaan. De duidelijkst herkenbare zijn die van Birdaard, aan de Dokkumer Ee en Janum, ten noorden van de Ee (in '84 bij Ferwerderadeel gevoegd, maar historisch zo verweven met Dantumadeel dat het toch bij dit verhaal hoort).

De oudste historische gegevens zijn te vinden in de goederenlijst van het klooster van Fulda uit de 8e eeuw: daarin wordt Birdaard genoemd en een zeker 'Ringesheim', het huidige Rinsumageest of een noordelijk daarvan gelegen dorp. Globaal vanaf het jaar 1000 begon zich een aantal ingrijpende veranderingen voor te doen:

- Door een grotere bevolkingsdruk op de terpen en wellicht meer wateroverlast begonnen mensen vanuit het kleigebied naar de zandgronden te trekken en deze te ontginnen.

FOTO: JAN ABRAHAMSE

Restanten klooster Klaarkamp

- Men begon door bedijkingen de bedreiging van het zeewater aan banden te leggen. De Dokkumer Ee, in eerste instantie een vrij brede zee-arm, werd stelselmatig door de aanleg van dijken en sluizen teruggedrongen. Daarmee behoorde de aanleg van terpen tot het verleden.

- Men begon geleidelijk met de ontginning van het laagveen, niet alleen als brandstof, maar ook ten behoeve van de zoutwinning.

Klaarkamp

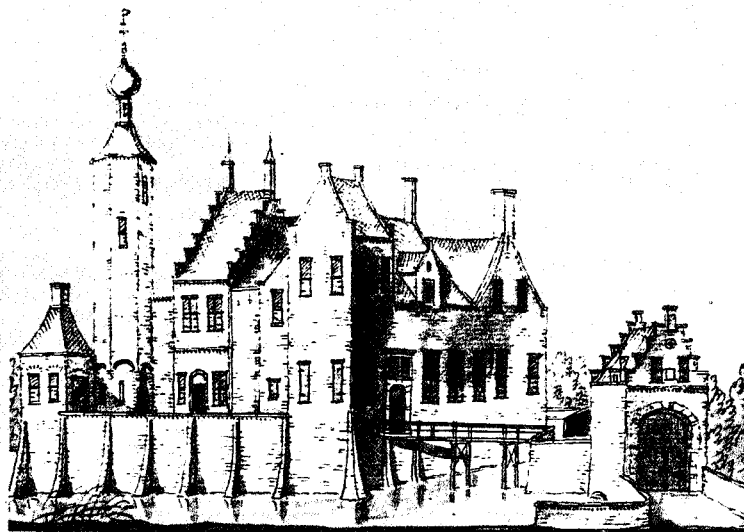
Een belangrijke rol bij deze ontwikkelingen speelde de stichting, van het klooster Klaarkamp in 1165, op een terp ten noorden van Rinsumageest (mogelijk de genoemde terp Ringesheim). Hier vestigden zich de eerste Cisterciënser monniken in Nederland vanuit het moederklooster in het Franse Clairvaux (de naam Klaarkamp houdt hier direkt verband mee).

Deze 'schiere' monniken (ze droegen grijze habijtten) leverden grote inspanningen bij de bedijkingen, de ontwatering en ontginning van woeste gronden en bij de vervening en hebben daardoor een aantal honderden jaren een overwegende invloed op de ontwikkeling van het gebied gehad.

Wie weet speelde de landschappelijke dieldeling van Dantumadeel al een rol bij de vestigingsplaats van de monniken. In elk geval werd het klooster rijk en machtig: op de Klaarkampster terp moef een indrukwekkende driebeukige kloosterkerk gestaan hebben. Een rapport uit 1468 beschrijft Klaarkamp als volgt: '... ende is tmeeste ende grootste van alle cloisteren, wel begraven mit wijde grafen'. Helaas is geen enkele afbeelding van het klooster op z'n ruim vier meter hoge terp bewaard gebleven. Klaarkamp fungeerde op haar beurt als moederklooster voor minstens 5 andere kloosters, waaronder dat van Aduard, en had verspreide bezittingen in heel noordelijk Friesland, waaronder Schiermonnikoog. Het klooster had zeven uithoven.

Zandgronden

De zandgronden waren, vóórdat ze ontgonnen

het slot Tjaarda op Rinsumageest behoort den Dhere van Camstra deszelfs vrouwe van Burmanica

Slot Tjaarda, getekend in 1723

werden, begroeid met struiken en laag geboomte (vandaar 'de wouden') en gedeeltelijk bedekt met hoogveen. Men vestigde zich in eerste instantie op de hogere zandruggen in dit gebied: in het noorden de Dokkumer Wouden, in het zuiden Veenwouden en Zwaagwesteinde (een westelijke uitloper van de Kollumerzwaag) en in

het westen Roodkerk (op een zandopduiking behorend bij de Trynwâlden).

Er ontstonden streekdorpen langs de in de lengterichting van de zandruggen (oost-west) lopende wegen, van waaruit het gebied in noordelijke en zuidelijke richting via het recht van opstrek werd ontgonnen.

Nog steeds beheerst die opstreckende verkaveling het landschapsbeeld op de zandgrond, vooral omdat de kavelgrenzen voor een groot deel door elzensingels gemarkeerd worden. Uit verschillende oude namen blijkt hoe de zandgronden vanuit het terpengebied bevolkt werden: ten noordoosten van Driesum ligt nog steeds de Driesumerterp en ten noorden van Murmerwoude lagen de Mormerterpen.

Het is niet uitgesloten dat aan de vestiging langs de huidige centrale okkupatieas (de Voorweg) een eerdere okkupatiefase langs een noordelijker weg of pad voorafgegaan is. Wouterswoude en Driesum hebben beide hun kerk aan de Achterweg en twee voormalige states in Dantumawoude lagen ten noorden van het huidige dorp. Zowel in Veenwouden als in Roodkerk zijn noordelijker gelegen oude kerkhoven bekend, die waarschijnlijk vanwege een te hoge waterstand verlaten zijn.

Ge sloten landschap in de Dokkumer Wouden

FOTO: TRUUS VERMEER

Op de zandgronden ontstonden gemengde bedrijven, waarbij de akkers bemest werden met mest uit de potstallen. Een zelfde systeem als in de esdorpen, maar zonder gemeenschappelijk grondgebruik. Via het recht van opstrek in een richting dwars op de hoogtelijn had iedereen de beschikking over hogere en lagere gronden, respectievelijk geschikt voor akkerbouw, weiland en hooiland.

De opstrek van de Dokkumer Wouden zette zich, mede door de grote invloedssfeer van het klooster, tot ver in het zuiden door; het dorpsgebied van Akkerwoude lag zelfs als een wig tussen Zwaagwesteinde en Veenwouden in, op de topografische kaart is dat nog steeds duidelijk te zien.

Uit deze tijd stammen de grieteniigrenzen en daarmee de huidige gemeentegrenzen. De eerste grietman werd benoemd in 1242. Deze grietmannen in Friesland waren, in tegenstelling tot de schout, niet alleen leider van het rechtsgeding maar spraken zelf ook recht. Ze werden gekozen door 'het volk', d.w.z. door de eigenaren of gebruikers van stinsen of states. Van die states waren er tegen het einde van de Middeleeuwen in Dantumadeel een hele reeks, alleen al in de Dokkumer Wouden minstens negen, met klinkende namen als Tjaarda, Eyssinga, Oenema, Botnia en Donia. Helaas zijn ze in de vorige eeuw allemaal verdwenen, met uitzondering van Rinsumastate in Driesum, waar sinds 1970 het gemeentehuis gevestigd is. (Het huidige gebouw is 19e eeuw).

Rinsumageest

In de tijd van de grietmannen was Rinsumageest het belangrijkste dorp in Dantumadeel. De daar zetelende Tjaarda's leverden diverse grietmannen en hadden bovendien nauwe banden met het klooster. Het rechtshuis was dan ook in Rinsumageest gevestigd.

De Tjaardastate stond vlak ten oosten van de kerk in Rinsumageest. In 1834 werd hij op afbraak verkocht '... met de daarbij behorende toren en klok, poort, zomerhuis, schuur, stal-lingen en koetshuis (...) bestaande in een royale herenhuizinge, geheel uit het water opgetrokken, voorzien van twintig meest ruime vertrekken, waaronder twee zalen, voorts keuken, verwulfd kelders en diverse zolders, een zeer ruim voorhuis en brede gang, beide met wit marmere steen gevloerd'.

Helaas ondergingen de meeste andere states eenzelfde lot. Wat wel is blijven bestaan is een hele reeks, van oorsprong 12e eeuwse kerkjes, sommige uiteraard later verbouwd en aangepast. De oudste zijn die van Roodkerk, Rinsumageest en Dantumawoude, die gedeeltelijk nog uit tufsteen zijn opgetrokken.

De kerk van Rinsumageest dateert waarschijnlijk zelfs van vóór 1100. Naast het romaanse schip is in de 16e eeuw een tweede schip gebouwd, de

zadeldaktoeren dateert van 1610. Onder het koor van het Romaanse schip bevindt zich een crypt, de enige in zijn soort in Noord-Nederland.

Heel prachtig zijn ook de kleine kerkjes van Janum en Sybrandahuis, beide 13e eeuws.

Janum was één van de uithoven van Klaarkamp, het klooster had meer dan de helft van het dorpsgebied in bezit, reden waarom het kleine, ten noorden van de Dokkumer Ee gelegen dorpje tot voor kort toch bij Dantumadeel hoorde. Janum is altijd heel klein geweest, op de terp liggen naast het kerkje een boerderij en twee woonhuisjes. De kerk is nu in bruikleen afgestaan aan het Fries museum. Het kerkje van Sybrandahuis, dat op dezelfde schilderachtige manier in het open kleigebied ligt, hoorde bij het later verdwenen

landgoed Sterkenborg, gebouwd door de Tjaardafamilie.

Verveningen

Vanuit de dorpen op de zandgrond is in de loop van de eeuwen het laagveengebied in het westen ontgonnen. De kloosterlingen hadden daarbij een groot commercieel belang: ze hadden omvangrijke delen van het veen, tot in Tietjerksteradeel, in bezit. Centrum van de vervening vormde Veenwouden, waar Klaarkamp in 1436 in een 13e eeuwse versterkte woontoren een uithof vestigde om haar belangen te waarborgen: tot op de huidige dag 'Schierstins' geheten.

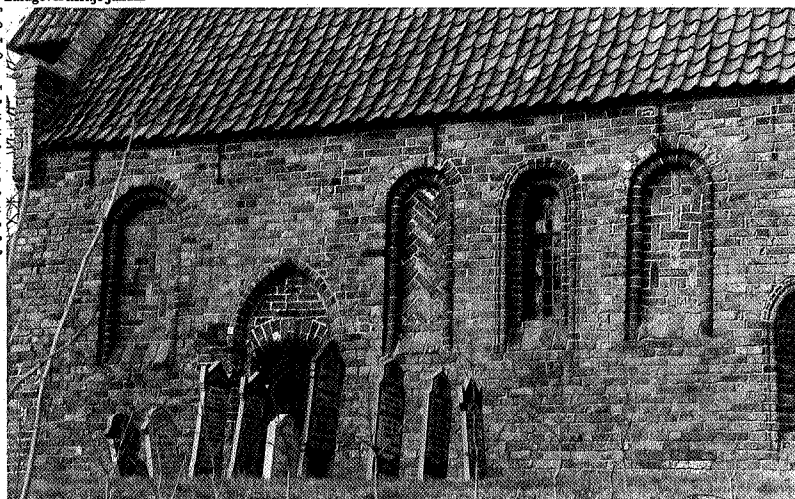
Rechtshuis in Rinsumageest

FOTO: TRUUS VERMEER

Zuidgevel kerkje Janum

FOTO: TRUUS VERMEER

Schierstins Veenwouden

Over het water was er een direkte verbinding van 9,5 km met het moederklooster via de Veenwoudstervaart, Schiersloot en Galgesloot. Zowel door de vervening zelf als door erosie van oevers van bestaande wateren ontstonden in dit gebied een groot aantal meren. Een deel daarvan is in de 30er jaren ingepolderd, maar in het open veengebied zijn nog steeds een aantal meren en meertjes, resten van verveningsgebieden en tot rietland vervallen hooilanden, die nu als natuurgebied fungeren: Wijde Murk, Eeltje-meer, Tusken Lytsen, Zwarte Broek, Sippen Fennen en de Houtwiel, om er een paar te noemen.

Zwarte Broek bij Roodkerk

In de tweede helft van de 16e eeuw verdween, met de reformatie, de invloed van het klooster. Na 1580 werden de kloostergebouwen afgebroken. De Staten bevelen dat 'alle timmeragie der cloosters' afgebroken moest worden uit vrees dat ze als schuilplaats van de vijand konden dienen. Helaas werd hun bevel in Klaarkamp letterlijk uitgevoerd. Bovendien werd de kloosterterp vanaf 1885 afgegraven en werd de terpaarde als vruchtbare tuinbouwgrond verkocht. Pas in de 30er jaren van deze eeuw werd dit proces een halt toegeeroepen en kon nog een klein beetje wetenschappelijk onderzoek uitgevoerd worden naar de uit de Romeinse tijd

stammende terp. Het enige wat nu nog rest op deze plek is een monument in de vorm van een grote zwerfsteen met daarop de tekst: 'Terar dum prosium' (Ik moge verteren als ik maar nuttig ben).

De macht werd overgenomen door de grietmannenaristocratie, die pas in de 19e eeuw onder invloed van democratische ontwikkelingen verdwenen is. In 1851 werd de grietenij een gemeente.

Infrastructuur

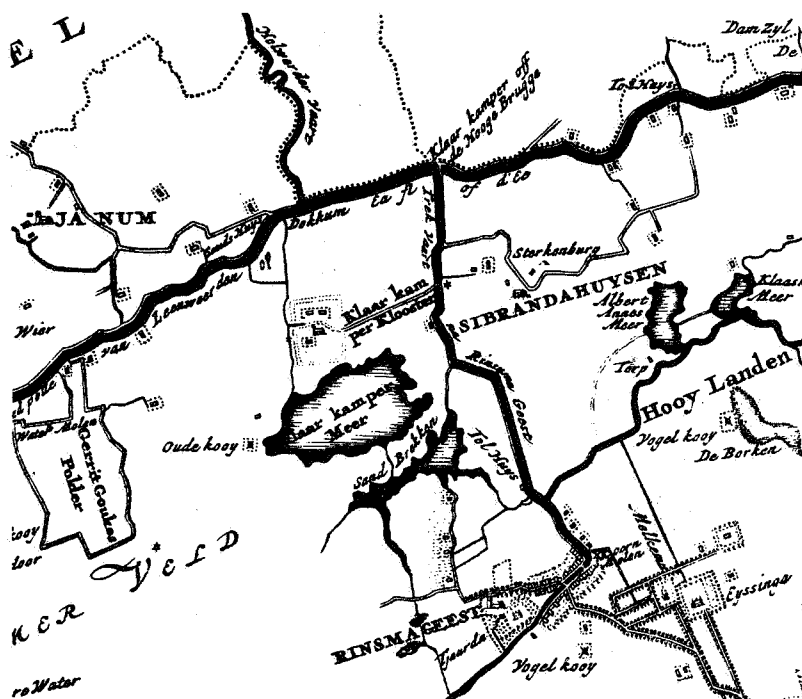
In de 17e eeuw werden vanuit Rinsumageest, Akkerwoude en Dantumawoude trekvaarten aangelegd om de verbinding met Dokkum te verbeteren. Ook kwam er een verbinding vanuit Dokkum richting Groningen via de Stroobosser Trekvaart en werd er een trekweg langs de noordoever van de Dokkumer Ee aangelegd, zodat er een uitgebreid net van waterwegen ontstond. De trekvaarten in de Dokkumer Wouden volgen de richting van de opstrek. Helaas zijn ze gedeeltelijk gedempt. Vanaf de 17e eeuw ontstond in het zuidelijk dorpsgebied van de Dokkumer Wouden de veenkolonie De Valom, langs de Valomstervaart. In de 18e eeuw ontstonden heidedorpen in Broeksterwoude en Zwaagwesteinde. Veenarbeiders, dagloners en venters vestigden zich in plaggenhutten op de hei. Op het kadaster van 1830 is het verspreide patroon van die bewoning te zien. Vóór de oorlog zijn de laatste plaggenhutten verdwenen, maar het verspreide bebouwingspatroon is nog steeds herkenbaar. In Zwaagwesteinde is bovendien een groot aantal handels- en transportondernemingen te vinden dat zijn oorsprong vindt in deze bevolkingsgroep.

In de 19e eeuw veranderde de verkeersstructuur ingrijpend met de aanleg van de spoorlijn Groningen-Leeuwarden, waardoor zowel Veenwouden als Zwaagwesteinde een station kregen, en de aanleg van een trambaan van Veenwouden naar Dokkum. Daardoor kreeg Murmerwoude een centrale positie en werd in 1880 het gemeentehuis daarheen verplaatst (in 1970 verhuisde het vervolgens naar Driesum).

Van tijdelijk belang was de verbouw en verwerking van cichorei: rond 1880 was Dantumadeel een van de belangrijkste produktiegebieden van dat gewas in Friesland.

Tenslotte werden vanaf het eind van de 19e eeuw een groot aantal meren drooggemalen, niet alleen in het westelijk veengebied, maar ook in het lage gedeelte tussen Driesum en Zwaagwesteinde en in het kleigebied. Onder andere het Klaarkampstermeer, van oorsprong ten zuiden van het klooster gelegen, is in 1893 drooggemalen; het is alleen nog herkenbaar als laagte.

Ondanks deze ontwikkelingen in later eeuwen en, in de laatste decennia, de aanleg van een groot aantal wegen en de sterke groei van

Fragment uit Schotanuskaart uit de 17de eeuw

Klaarkampstermolen

Akkerwoudster Trekvaart

dorpen als Damwoude, Veenwouden en Zwaagwesteinde, is de essentie van het landschap in Dantumadeel, zoals dat aan het eind van de Middeleeuwen gevormd was, niet veranderd. Nog steeds vind je op het zand het gesloten houtwallenlandschap met z'n opstreckende verkaveling, dat abrupt ophoudt op de grens van klei en veen. Nog steeds is het veengebied wijs en open, vol meren en rietlanden en onderscheidt het kleigebied zich daar weer van door z'n kronkelige wegen en kleine hoogteverschillen.

In de Wouden blijft de bebouwing gekoncentreerd langs de Middeleeuwse Voorweg. De oude kerkjes, rechthuis, Schierstins en Rinsumastate vertellen over het verleden, net als de terpen van Birdaard, Janum en Driesumerterp. Voor wie in Dantumadeel wil gaan kijken zijn door de VV in Damwoude zes fietsroutes uitgezet. Bovendien voeren twee van de tien Friese 'Swalk-rôtes' gedeeltelijk door dit gebied. In Broeksterwoude worden kano's verhuurd en kano-ekskursies georganiseerd naar de meren en rietlanden in het 'Bôtenfjild'.

De Schierstins heeft inmiddels de functie van cultureel centrum van Dantumadeel en is tijdens exposities geopend. Het kerkje van Janum is als kerkmuseum ingericht. Inlichtingen: VVV Dantumadeel 05111-1862.

Literatuur

- Herma M. v.d. Berg: De monumenten van geschiedenis en kunst. Deel: Noordelijk Oostergo, Dantumadeel, 1984.
- Bügel & v.d. Dijk b.v. (adv. arch. en R.O.); Ontwerp Structuurplan Dantumadeel, 1978.
- idem: Kultuurhistorische aspecten van het Friese landschap, 1979.
- H. F. Faber en H. T. Obreen: Dantumadeel, inventaris der archieven, 1961.
- H. Halbertma: Terpen tussen Vlie en Eems.
- J. J. Kalma e.a. (red.): Geschiedenis van Friesland, 1973.
- Lyse Schotanusatlas, heruitgave 1967.
- Noorderbreedte: Rivieren van Noord-Nederland, 1986.
- T. E. Teunissen: Ald Dantumadiel, de Dokkumer Wâlden, 1938.